

Т.Бикова

СТВОРЕННЯ КРИМСЬКОЇ АСРР (1921 р.)

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про подальшу долю півострова. Було вирішено створити на автономну республіку, яка входила б до складу Російської Федерації. Більшовики України, яких попередили про ці наміри, слухняно погодилися. 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, що були в наявності (а саме: у присутності С. Косіора, Терлецького, В. Мануїльського та Мініна) було ухвалено рішення: “Крим перебуває поза компетенцією ЦК КПУ”¹.

В Криму 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та кримського обласного комітету РКП(б). Були присутні А. Лідє, Ю. Гавен, С. Давидов-Вульфсон, С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, Н. Бабахан та В. Ібраїмов. Розглядалося лише одне питання: “Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР”. У прийнятій постанові зазначалося: “Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву “Кримська автономна область”. Приймаючи постанову про автономний статус Криму, учасники засідання виходили з “далекого окраїнного положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українське черезсмузжя”. У протоколі зазначалося: “Ю.Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати “Кримською Комуною”².

Ввечері 20 лютого з Москви до Сімферополя приїхав новий голова Кримревкому та член кримського обласного комітету РКП(б) М. Поляков. Під його головуванням 21 лютого відбулось засідання Кримревкому. Через декілька днів в газеті “Красный Крым” було надруковано звіт про хід цього засідання. Крім іншого, в звіті зазначалося: “...В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Щодо його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області”³.

27 лютого на засіданні Кримревкому було розглянуто питання “Про декрети та постанови Радянської влади”. В ході обговорення було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося:

“Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети”. Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду наказів Кримревкому в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедева, Тарасова та Корчевського⁴.

Для остаточного вирішення питання приналежності Криму ряд комуністів (серед них — В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку денного IV обласної партійної конференції питання “Про політичне становище Криму”. Пленум кримського обкому РКП(б), якій відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію і ухвалив таке рішення: “В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього питання знехтяться з Москвою для з’ясування думки ЦК РКП”⁵.

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, що відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь “Про форми державного будівництва Криму”.

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо командировання до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної республіки 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об’єднане засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Ліде, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шидарев, Оскар, О. Дерен-Айерли (Ібрагім), С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артьомов. Було вирішено “Акулову, Полякову та Ю.Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому. Просити Ліде інформувати ЦК про стан речей у Криму, добитися негайного вирішення питань, що підняті в доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв’язати з Москвою”⁶.

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланій до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР Каркліна, зазначалося: “Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в Автономну Республіку. Наркомнац просить терміново надати

свої висновки з питання про кордони майбутньої Автономної Республіки”.

Ця пропозиція здобула підтримку у керівництва партійної організації півострову. У телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, що була надіслана 15 травня 1921 р. на адресу Ради національностей при Наркоматі у справах національностей РСФРР, зазначалося: “більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ. Точні границі повідомить представник”⁷.

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айєрлі, Булушев та Нагаєв обговорили питання “Про телеграму Ради національностей “Про проголошення Криму Радянською Республікою та її кордони”. В прийнятій постанові зазначалося: “Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сіваського мосту”.

Пленум Кримського обкому РКП(б), який відбувся 7 травня 1921 р., розглянув питання “Про державну форму Криму”. Пленум ще раз підтвердив зроблений раніше висновок про те, що “надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову об’єднаного засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про оголошення Криму автономною областю, цілком відповідає об’єктивним умовам Криму в теперішній момент”⁸. Одночасно було звернуто увагу на те, що “означену форму правління Криму неможливо вважати постійною” й що “остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі працюючі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені у справу партійного та радянського будівництва”⁹.

Пленум обкому запропонував “прийняти рішучі засоби для того, щоб залучити трудову частину національностей Криму, раніше та більше за все татар, до усіх партійних та радянських апаратів”. 23 серпня на широкому пленумі Кримського обласного комітету РКП(б) секретар обкому інформував, що президія кримського обкому обговорила до 25 кандидатур татар, які після цього були залучені до роботи в ряд обласних установ як члени колегії або заступники завідуючого; “надати можливість повного національного та культурного розвитку татарського населення та

оголосити татарську мову, разом з російською, офіційною в державних установах: суді, школі та ін.". 13 серпня 1921 р. кримський обласний комітет РКП(б) запропонував Кримревкому видати обов'язкові постанови про оголошення на території Криму державною мовою разом з російською також і татарською. Для цього була створена комісія: від кримського обкому — В. Ібраїмов, О. Дерен-Айєрлі, від Кримревкому — С. Меметов, Баліч, К. Хамзін, Ідрісов та ін.; "вирішити питання державного устрою, головним чином, земельного, в дусі задоволення земельної потреби татарського малоземельного населення, не зупиняючись перед скороченням земельних площ, котрі займають радгоспи Криму"¹⁰.

Далі в постанові пленуму зазначалося: тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з'являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, щоб забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід¹¹.

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана по рішення Кримського обкому РКП(б) та Кримського обласного татарського бюро обласна конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомах кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим, говорилося: "Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік". Приймаючи таке рішення учасники конференції виходили з "географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з вже існуючого факту проголошення України Республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР" та ін.¹².

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Деякі (серед них С.-А. Айвазов, Б.-А. Одабал, Чобан-заде, А. Озенбашли, Х. Чапчакчі, Бекірбаєв, Хаттатов та ін.) висували вимоги оголосити Крим національною республікою з наданням їй повної автономії. Термін "повна автономія" вмещував в собі надання кримській

республіці прав самостійного спілкування з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійного вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Вони пропонували створення самостійного кримського комісаріату закордонних справ¹³. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, писав: "Пропозиція забезпечити "Кримський центр" Наркомзаксправом недоладна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим вів стосовно Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива та небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам уставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини". Від свого представника нарком вимагав "рішуче протестувати проти цієї недоладної вигадки, категорично заявити, що це ні в якому разі не може бути допущено".

30 червня 1921 р. на засіданні президії ЦК РКП(б) питання про статус кримської автономії було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував президії таку пропозицію: потрібно "безумовно відкинути які б то ні було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого"¹⁴. В. Ленін виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичеріним. Він підготував записку до ЦК РКП(б), в якій зазначалося: "Я цілком за Чичеріна. Ленін"¹⁵. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід додати, що на V обласній партійній конференції 4 листопада 1921 р. секретар обласного комітету І. Акулов заявив: "Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що об'ява Автономної республіки тлумачилася ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою"¹⁶.

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень в той період пов'язувалося поряд з іншими причинами й з тактикою партії в

тих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружньо налаштованими до неї сусідами.

Далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення будь-якої проблеми, котра вставала на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим “під власну руку” московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через це більшовики вдалися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Для того, щоб отримати бажаний владі результат, перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою. До єдиної графи зводилися татари, турки та цигани; євреї та кримчаки; росіяни, українці та білоруси. Всього було зареєстровано 729 тис. мешканців¹⁷. Вони належали до 59 національностей і розподілялися таким чином¹⁸:

Таблиця № 1¹⁹

Етнічний склад	%
Росіяни, українці, білоруси	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Ести	0,3
Чехи	0,2
Інші	1,3

Саме так московській більшовицькій уряд отримав бажаний для себе результат: адже тепер кількість росіян в Криму (до яких штучно залучили українців та білорусів) дозволяла створити Кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом В. Молотова. В ній зазначалося: “Прийнято рішення про виділення Кримського півострову в Кримську

автономну республіку. ЦК пропонує командирувати представників в Москву для розробки положення про Кримську автономну республіку, разом з Наркомнацем²⁰.

У відповідь на це рішення в Криму 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Лідє, Артьомов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Після жвавого обговорення було схвалено рішення скликати вузький пленум обкому для розв'язання всіх питань, пов'язаних з цією пропозицією та запропоновано надіслати в якості представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова²¹.

24 травня 1921 р. в Москві відбулося засідання політбюро ЦК РКП(б), на якому було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки. Про це негайно було проінформовано партійне керівництво Криму. Секретар ЦК РКП(б) В. Молотов надіслав телеграму, в якій цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК РКП(б) від 24 травня 1921 р.: "Підтвердити зроблену раніше постанову щодо створення Кримської республіки"²².

25 травня 1921 р. відбулося засідання Малого пленуму кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. Було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов²³. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: "для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників командирувати тов. Полякова, Меметова та Єлагіна"²⁴.

ЦК РКП(б) та ВЦВК уважно слідкували за виконанням постанов травневого пленуму ЦК РКП(б). У середині червня до Криму з офіційно проголошеною метою "підготування його до об'яви автономною республікою" (а неофіційно комісія повинна була розібратися у стані справ, що відбувалися на півострові та навести на знекровленому червоним терором півострові лад) прибула повноважна комісія ВЦВК в такому складі: Ш.Ібрагимов — член колегії наркомату по справам національностей (голова), члени: П. Дауге — член колегії народного комісаріату охорони здоров'я та М. Фофанова — член наркомату землеробства.

11 червня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). На ньому було вирішено скликати

ввечері 16 червня “широкий” пленум обкому РКП(б). Окремим пунктом стояло питання “Кримська Автономна Республіка” (доповідач — Ш.Ібрагімов).

Вранці 16 червня Ш.Ібрагімов на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) доповів про мету приїзду комісії ВЦВК у справах Криму. Він сказав: “Комісія у справах Криму виникла в Центрі з ініціативи Ради національностей Народного комісаріату у справах національностей та Раднаркому, діє за уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функції, згідно рішення Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти, як на місцях виконуються законопроекти, роз’яснювати й перевіряти нову економічну політику”.

Далі в доповіді зазначалося, що згідно вказівкам секретаря ЦК РКП(б) В.Молотова цій комісії доручалося “з’ясувати загальний стан Криму, в тому числі становище селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди — доводити до відома ЦК та ВЦВК”. Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив: за одноголосною думкою комісії майбутній державній устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках²⁵.

В цей же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання “Про автономізацію Криму”. Було запропоновано: “Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження”²⁶.

Було обговорене питання “Про наркомати майбутньої республіки” і ухвалене таке рішення: “народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ — не створювати; замість наркомату у військових справах — створити військовий комісаріат; кримський раднаргосп — підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призначеним за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи кримських курортів; особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК”²⁷.

Ввечері 16 червня 1921 р. в малому залі Палацу праці відкрився так званий I-й “широкий” пленум кримського обласного комітету РКП(б)²⁸. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань повноважної комісії ЦК та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: “Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. ...Кримська республіка буде мати характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відносінах Кримська республіка буде тісно пов’язана з центром”²⁹.

Невдовзі в газеті “Красный Крым” в звіті про I-й широкий пленум було написано: “Пленум обкому сказав своє слово: Кримська автономна республіка — на основі максимального зв’язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму”³⁰.

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум створив комісію кримського обкому РКП(б) в складі Горіна (від Кримревкому), Баліча (кримська народна освіта), Єфремова (кримського обласного комітету РКП(б)) та двох представників від уповноваженої комісії. Ця комісія повинна була розробити даний проект протягом тижня³¹.

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум кримського обласного комітету РКП(б), на якому обговорювався проект утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій, котрі, згідно думки тих, хто їх запропонував, було необхідно додати до проекту. Так, наприклад, Ю. Гавен запропонував ввести пункт про повне підпорядкування частин Червоної армії, котрі знаходилися безпосередньо в Криму, виключно кримському уряду. Але ця пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму³².

9 серпня 1921 р. відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, Кіров, М. Поляков, Артьомов, Власов, Сорін, Васильєв та Л. Витхін. Було розглянуто й питання “Про роботу комісії з розробки конституції Кримської СРР”. Після обговорення було ухвалене таке рішення: “Запропонувати тов. Акулову визвати всіх членів комісії по розробці Конституції та запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до широкого пленуму областкому РКП(б)”³³.

19 серпня президія Кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому партії проект постанови ВЦВК “Про Кримську республіку” та проект “Конституції К.С.Р.Р.”, за виключенням пункту “Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому”, та рекомендувала винести їх на обговорення комуністів в повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)³⁴.

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався IV-й широкий пленум кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні члени та кандидати в члени обкому партії: І. Акулов, Кіров, Ю. Гавен, М. Поляков, Й. Якір, Єфремов, Крилов, Кисельов, С. Меметов, Урановський, Пуріжанський, Ословський, В. Єлагін, Фельдман, Цифранович, Каплан, К.Хамзін, Максимов, Шіндарев, Тарханов, Марголін, Камінський та Сиволап. На третьому засіданні — ввечері 24 серпня — пленум розглянув наданий комісією кримського обкому РКП(б) проект постанови ВЦВК “Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку” (доповідач — Горін). Учасники пленуму при обговоренні проекту висунули до 20 різних поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіті назвати “кантонами”, наркомати Кримської СРР — управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримській СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації³⁵.

Більшістю голосів були прийняті такі поправки: “1. Особа, яка командує польовими частинами та територією Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноважені центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами, котрі відповідають РСФРР, в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами установлюється Економічна рада” та ін.³⁶.

Пленум обкому затвердив з внесеними правками проект “Постанови ВЦВК та РНК про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку”³⁷. В газеті “Красный Крым” 31 серпня 1921 р. з цього приводу писалося: “Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострову. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади

автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР засновуються Народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Просвіти. 4. Охорони здоров'я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Трудю. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв'язку та управління комунального господарства та статистики. ... До скликання Всекримського установчого з'їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримський революційним комітетом”³⁸.

11 поправок та пропозицій висунули учасники пленуму обкому при обговоренні проекту конституції Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. Різні пропозиції були щодо кількісного складу майбутнього КримЦВК'у: деякі (наприклад, Каплан) пропонували обрати до нього 50 осіб, інші — 35 (як рекомендували ЦК РКП(б) та комісія Кримського обласного комітету РКП(б). Більшістю голосів пленум прийняв другу пропозицію — 35 осіб³⁹. Невдовзі надійшло повідомлення з Москви, в якому пропонувалося збільшити кількість до 50 осіб. Це було негайно зроблено⁴⁰.

Відкинули пропозицію К.Хамзіна про утворення ще однієї — “спеціальної” президії ВЦВК. Пленум обкому прийняв поправку Паперного, котра звучала так: “Надпис на прапорі робиться на російській та татарській мовах” та відкинув запропоновану Гавеном поправку “В гербі КСРР серп замінюється плугом”. Учасники пленуму одноголосно погодилися з тим, що “державними мовами К.С.Р.Р. проголошуються російська та татарська. Герб К.С.Р.Р. складається із зображення серпа та молота та надпису на вінку, який їх обрамляє, російською та татарською мовами “КСРР” та “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Прапор КСРР є червоним з написом російською та татарською мовами “КСРР”⁴¹.

З внесеними поправками пленум Кримського обкому РКП(б) затвердив проект “Конституції Кримської Соціалістичної Радянської республіки” і відправив його на затвердження ВЦВК⁴².

Президія Кримського обласного комітету РКП(б) 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман, Артьомов, О. Дерен-Айєрли та Краснов), розглянула питання про командировання представників обкому в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій повноважної комісії та у зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про “Положення КСРР” та “Конституції КСРР”. Було прийняте рішення: “У зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагімова — голови Повноважної комісії ВЦВК та

РНК у справах Криму — делегувати від ОК до Москви з доповіддю ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифриновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня⁴³. 3 вересня малий пленум Кримського обласного комітету РКП(б) затвердив рішення, додавши в постанові ще один пункт: “Відкласти обласну партійну конференцію та з’їзд Рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви⁴⁴”.

Невдовзі до Москви виїхала повноважна комісія ВЦВК у справах Криму разом з представниками, які були надіслані Кримським обласним комітетом РКП(б). 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифринович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: “Визнати, що повноважна комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу комісії вважати закінченою, а комісію розпустити. ...Тов. Саїд-Галієва відрядити в розпорядження Кримського ОК РКП(б), рекомендувати головою РНК⁴⁵”.

Зробимо деякий відхід від нашої розповіді та зупинимось більш докладно на постаті цього, надісланого на півострів, згідно волі московського центру, нового кримського керівника.

Сахіб Гірей Саїд-Галієв народився у 1894 р. в місті Уфа Уфимської губернії в родині робітника. Він отримав нижчу освіту, працював чорноробом. 3 вересня 1915 р. по грудень 1917 р. служив у 126 піхотному запасному полку царської армії на посаді полкового інструктора з саперної справи у званні старшого унтер-офіцера. В березні 1917 р. він став членом більшовицької партії. Протягом 1918 — 1919 рр. Саїд-Галієв працював в Казані. Він організовував добровольчі загони в Червоній Армії, в її татарських частинах створював “комуністичні осередки”, був комісаром зі справ національностей Казанської ради та членом Татаро-башкирського бюро Уфимського губернського комітету РКП(б). В 1920 р. він стає головою Раднаркому Татарської АСРР та членом ВЦВК. Згідно з рішенням оргбюро ЦК РКП(б) 19 вересня 1921 р., як це вже зазначалося вище, Саїд-Галієв був направлений до Криму для того, щоб бути обраним на посаду голови РНК майбутньої Кримської республіки. На I Всекримському Установчому з’їзді рад він обраний членом Кримського ЦВКу, а на першому ж його засіданні був призначений головою РНК Кримської АСРР. Дещо забігаючи наперед зазначимо, що займаючи цю посаду Саїд-Галієв приймав участь у роботі конгресу Комінтерну (листопад 1922 р.), IX Всеросійського з’їзду рад з правом дорадчого голосу

(грудень 1922 — січень 1923 р.), Всесоюзного з'їзду рад з правом вирішального голосу (січень 1924 р.), XIV з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), був членом Ради національностей при ЦВК СРСР (рекомендований спільною постановою президії ЦВК та РНК Кримської АСРР від 18 грудня 1923 р.). Згідно постанові другої сесії ІЙ-го скликання Кримського ЦВКу 16 травня 1924 р. він “передав всі справи по Раднаркому Криму своєму заступнику І. Гончарову у зв'язку з від'їздом до міста Москви”⁴⁶. Через деякий час Саїд-Галієв, як і багато інших діячів доби громадянської війни, був заарештований та розстріляний зі стандартним формулюванням — як “ворог народу”. Його арешт спонукав загибель багатьох кримських більшовиків, які свого часу працювали під його керівництвом або поряд з ним.

29 вересня 1921 р. президія ВЦВК згідно рішення ЦК РКП(б) заслухала доповідь голови повноважної комісії ВЦВК по дослідженню органів влади Криму Ібрагімова та визнала, що “повноважна комісія ВЦВК у справах Криму в загальному та в цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали комісії передати до оргвідділу ВЦВК. Роботу комісії вважати закінченою. Комісію розпустити”⁴⁷.

26 вересня в Москві відбулося засідання оргбюро ЦК РКП(б). На ньому було заслухано питання “Про Кримську організацію”. Було вирішено: “...3. Не заперечувати проти обрання Ю.Гавена головою КримЦВК. 4. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 місць в КримЦВК'у — 30 місць передати на розв'язання Президії ВЦВК”⁴⁸.

8 жовтня 1921 р. від президії Кримського обласного комітету РКП(б) до Москви була направлена телеграма за підписом тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Єфремова: “Виходячи з постанови президії Кримського ОК РКП(б) 7 жовтня просимо ЦК в зв'язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, що подальше відтягування обласної партконференції в умовах кримських реалій дуже негативно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та І-го Установчого з'їзду Рад”⁴⁹.

8 жовтня 1921 р. “Положення про Кримську республіку” було затверджене ВЦВК. Про це було повідомлено кримських керівників телеграмою, котру надіслав на півострів член Всеукраїнського ЦВК Сакташов.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) (рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р.) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням “Про Кримську республіку”, надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з’їзду рад та в рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня 1921 р. в газеті “Известия ВЦИК” за № 234 було надруковано постанову ВЦВК від 18 жовтня ц.р. про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. В ті дні газета “Красный Крым” писала: “Значення цього акту верховних органів робітничо-селянської влади в Радянській Росії для трудящих мас Криму полягає в тому, що уся політика радянської влади в Криму повинна бути побудована на основі врахування особливостей економічного та культурного життя Криму, в якому населення складається з окремих національностей, з яких кожна має свою мову, свій уклад життя, що склався в процесі історичного розвитку. ...Автономна Кримська Радянська республіка повинна буде першою своєю справою покращити становище селянства, остаточно врегулювати земельне питання в Криму. Цим Радянська влада насправді покращить становище татарської, російської та інших національностей землеробського населення Криму”⁵⁰.

Після того як була надрукована постанова ВЦВК про створення Кримської автономної республіки в Криму, розпочалася робота по підготовці та проведенню Всекримського установчого з’їзду рад. У середині жовтня президія Кримського обкому РКП(б) ухвалила рішення: “обласну партійну конференцію призначити на 3 листопада. Відкрити з’їзд рад 7 листопада 1921 р. Головою комісії по підготовці з’їзду рад призначити тов. Мазикіна”⁵¹.

25 жовтня 1921 р. відбувся пленум Кримревкому. На ньому були присутні М. Поляков, І. Акулов, Ю. Гавен, Ідрісов, С. Меметов, Шидарев, Хамзін, Й. Якір, Крилов, Горін, Л. Витхін, Кісельов, Варічов. З доповіддю виступив голова Кримревкому М.Поляков. Він ознайомив присутніх з надрукованою в газеті “Известия ВЦИК” постановою ВЦВК та РНК “Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки”. Пленум ухвалив надіслати на місця телеграми, в котрих зазначити: “Постановою малого пленуму ОК РКП(б) широкий пленум скликається 1 листопада. Порядок денний: ...3. Положення та Конституція КСРР;

...7 листопада відкривається I-й Всекримський установчий з'їзд Рад. Порядок денний: ...3. Конституція та Положення КСРР⁵².

Було розроблено план урочистого відкриття Всекримського установчого з'їзду рад. Він включав такі заходи, як "парад військ Сімферопольського гарнізону, урочисте проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам'ятника "Звільнення Криму" та монументу "Кримська республіка", а також перейменування вулиць, котрим повинні були надати ім'я на пошану більшовиків, які входили до складу уряду Республіки Тавриди та були "забиті татарськими націоналістами": "Троїцької — у вулицю Більшовиків, Лазаревську — в вул. тов. Слуцького, Губернаторську — у вул. тов. Новосельського, Кладбіщенську — у вул. тов. Боданинського". Було вирішено надати міському саду ім'я "піонера більшовицького руху на Сході — Молли-Нормана Вахітова"⁵³.

Одночасно відбувалося формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Члени татарського бюро при Кримському обкомі РКП(б) розглянули питання "Про конструкції ЦВК Кримської республіки" і ухвалили: "Вимагати від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них $\frac{1}{3}$ — безпартійних". На засіданні кримського обкому РКП(б) було обговорено питання "Про вибори КримЦВК'у та його голови" та ухвалено, що з всієї кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 місць будуть надані татарам, при цьому 7 — для безпартійним. Від Кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було увійти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, Горін, С.-Г. Саїд-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Калінін, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури — Баракко, Каменського та Геральновича. У виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена. До складу президії КримЦВК вирішено ввести Горіна, Кисельова, У. Ібраїмова, Єфремова, а до складу наркоматів в члени КримЦВК: Горіна (Наркомвнуправ), П. Бортнікова (Наркомпрод), У. Ібраїмов (Наркомзем), К. Хамзіна (Наркомосвіт), Л. Витхіна (КРНГ), Калініна (командвійськ), О. Роттенберга (КримЧК), В.Ібраїмова (нарком РСІ). Щодо питання "Про президію КримРНК" ухвалили: "рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова"⁵⁴.

26 жовтня 1921 р. газета "Красный Крым" надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) "Усім повітовим

комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)". В ньому повідомлялося: "В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопада 1921 р. буде відкрито в Сімферополі I-й установчий Всекримський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. ...В цей день... до родини автономних радянських республік — Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайджану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна — Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка — таке намагання широких трудових мас й таке завоювання Жовтня"⁵⁵.

3 листопада 1921 р. розпочала свою роботу V Кримська обласна партійна конференція. В порядку денному конференції під номером другим стояло питання про положення та конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, котре було розглянуто на третьому (вечірньому) засіданні. На ньому було прочитано проекти текстів положення та конституції. Після тривалого обговорення було запропоновано рішення затвердити данні проекти як основу, котра буде остаточно прийнята на I-му Всекримському установчому з'їзді рад⁵⁶.

I-й Всекримський установчий з'їзд рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів відкрився ввечері 7 листопада 1921 р. З'їзд проходив протягом 5 діб, з 7 по 11 листопада. На ньому були присутні 428 делегатів, з яких 357 мали вирішальний голос. Перед відкриттям з'їзду було виконано "Жовтневий гімн", проголошений офіційним гімном Кримської АСРР.

На з'їзді делегатами було обговорено 6 питань, третім з котрих було питання "Про Кримську Соціалістичну Радянську Республіку". 10 листопада з доповіддю "Про Конституцію Кримської СРР" виступив С.-Г. Саїд-Галієв. В своїй промові (зокрема, в розділі "Автономія Криму") він сказав: "Кримська республіка отримує автономію: народний комісаріат внутрішніх справ, соціального забезпечення, комісаріат землеробства й т.п. є зовсім автономними. Наркомати, котрі мають господарчо-економічне значення (раднаргосп, фінансової політики, військових справ) — є наркоматами централізованими. Під цим розуміється те, що для того, щоб дійсно відтворити наше розтрощене господарство, щоб загальними зусиллями встояти проти натиску світової буржуазії й для того, щоб йти до однієї мети в

майбутньому — нам необхідно планомірно та систематично вести роботу без перебоїв у нашому господарчому фронті”⁵⁷.

10 листопада 1921 р. делегати I Всекримського установчого з’їзду рад одноголосно ухвалили Конституцію Кримської АСРР, котра складалася з VI розділів та 33 статей. В її основу була покладена Конституція РСФРР.

Якщо уважно вивчити текст Конституції Кримської АСРР, то можна побачити, що ця республіка була створена не як суб’єкт міжнародного права, а лише як одна з численних філій РСФРР. Конституція взагалі не торкалася проблеми компетенції автономної республіки, зупинившись на констатації того факту, що ця автономна республіка вважає себе «часткою єдиного пролетарського фронту». Це цілком підтверджує, наприклад, стаття 3 з I Розділу “Загальні положення”, в якій зазначалося: “...КримСРР заявляє про свою тверду рішучість зостатися однією з складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного та повного політичного та економічного об’єднання для сумісної боротьби за торжество комуністичної революції. Виходячи з цього КримСРР приймає та вводить у дію на всій території Криму всі законодавчі акти, що діють в РСФРР, як ті, що вже діють, так й ті, котрі будуть видаватися пізніше”⁵⁸.

Згідно Конституції Кримської АСРР навіть не було офіційно визначеної столиці. Лише у статті 20 III Розділу “Організація Радянської влади на місцях” зазначалося: “Вся територія КримСРР поділяється на округи, райони, села”⁵⁹.

За формою правління це була парламентська республіка, тобто така республіка в якій уряд (чи правлячий кабінет, а також її голова) обирається зі складу парламенту. Це ми можемо побачити зі змісту статті 8 II Розділу “Конституція Центральної Влади”, у котрій писалося: “Всекримський з’їзд рад обирає зі свого складу Центральний виконавчий комітет у кількості 500 членів, який є вищим у Криму законодавчим та контролюючим органом влади на час між з’їздами рад”⁶⁰.

За режимом правління це була диктатура. Так, наприклад, у I Розділі “Загальні положення” у статті 1 писалося: “...Влада трудящих в Криму є організацією диктатури робітничого класу та найбіднішого селянства, котра спрямована на остаточне викорінення їх віковічних гнобителів — поміщиків та капіталістів. Основним завданням цієї диктатури є проведення переходу від буржуазного ладу до соціалістичного шляхом проведення

соціалістичних перетворень та нещадного приборкання всіх контрреволюційних намагань, котрі спрямовані з боку ворожих класів та міжнародного капіталу проти влади всіх трудящих⁶¹. Таку саме думку можна побачити й у статті 2 цього ж саме розділу: "Віднині КримСРР стає в ряди тих федерацій великої радянської республіки, котрі всім своїм існуванням мовлять: тільки в умовах диктатури робітничого класу та найбільшого селянства можна вирішити національні протиріччя"⁶².

Ця Конституція не знала невід'ємних прав особи — право на вільне життя, рівність статей, виборче право, листування, працю (так званий "Habeas corpus"), й вони нею навіть не передбачалися. Проте у статті 2 розділу "Загальні положення", зазначалося: "КримСРР, затверджуючи рівність та право на вільний розвиток всіх національностей Криму, відмінює всі національні та національно-релігійні привілеї та обмеження, що існували раніше"⁶³. У цієї ж статті державними мовами новоствореної республіки називалися російська та татарська⁶⁴.

Також було істотно обмежене виборче право (IV Розділ "Виборче право", стаття № 30), в якій перелічувалися особи, котрі не мали права ні приймати участі у виборах, ні обиратися до урядових установ. До цих категорій входили особи, котрі використовували найману працю або жили на "нетрудові" доходи, приватні торговці, монахи та служителі культу, колишні агенти поліції, корпусу жандармів, охоронних відділень, члени царського дому, розумово хворі та заарештовані тощо⁶⁵.

Таким чином, нова влада заборонила брати участь у виборах всім особам, які мали незалежні від неї джерела існування, та особам, котрі достатньо вільно орієнтувалися у тогочасному політичному становищі. Натомість, згідно статті 29, виборче право — «право обирати та бути обраними до рад мають, незалежно від віросповідання, національності й т.п.»⁶⁶ — розповсюджувалось на тих осіб, котрі самим своїм існуванням залежали від нової влади (робітники, солдати, матроси, бідніші селяни), були переважно недостатньо освіченим, а тому, природно, більш вразливими для більшовицьких декларацій, котрими рясніли строки цього документу.

Це державне утворення не було і не могло бути правовим, бо в ньому не було зроблено розподілу основних гілок влади (виконавчої, законодавчої, судової). Так у II Розділі "Конституція Центральної Влади" у статті 10 зазначалося: "Крим ЦВК є у Криму вищим законодавчим та контролюючим органом, дає

загальний напрямок діяльності всіх органів Радянської влади в Криму, об'єднує та погоджує їх роботу, розглядає та затверджує пропозиції, котрі вносяться Радою народних комісарів або його органами”⁶⁷. Тобто з цієї статті цілком видно, що в Кримській АСРР було повне суміщення законодавчої та виконавчої влади. Якщо додати, що судді були службовцями та членами правлячої партії, то можна, цілком слушно, казати, що розділу влад не було взагалі.

Проаналізував текст Конституції Кримської АСРР, можна зробити недвозначні висновки щодо характеру цієї республіки. Ми можемо сміливо заявляти, що це було жорстко централізоване утворення, котрим було досить зручно керувати з Москви. Всі рішення глобальних питань “спускалися” зверху, і лише місцеві, дрібні, проблеми вирішувалися на місцях. Відповідальність органи влади несли лише самі перед самими собою.

Загалом можна сказати, що це було маріонеткове державне утворення, за формою правління — парламентська республіка, за територіальним устроєм — унітарна, а за режимом правління — партійна диктатура.

І Всекримський установчий з'їзд рад проголосив Крим Автономною Соціалістичною Радянською Республікою. Присутній на з'їзді представник Наркомнацу РСФРР Б. Монатов у своїй промові сказав: “Крим для РСФРР має особливе значення. Ваша Кримська республіка є вікном, через яке поглядають на Радянську Росію багато народностей Близького Сходу та Півдня Європи, а також Півночі Африки. Незважаючи на те, що у Крима невелика територія, він має велике політичне значення. Він є показовим прикладом для наших друзів, які чекають, яку політику ми будемо провадити тут, у Криму”.

З'їзд обрав Кримський Центральний виконавчий комітет (КримЦВК), котрий був вищим законодавчим та виконавчим органом в Криму на час між з'їздами рад. Він складався з 50 членів (з них — 18 татар) та 15 кандидатів в члени (з них — 2 татар). 15 листопада в газеті “Красный Крым” з цього приводу писалося: “Вибори КримЦВК'у за запропонованим списком фракції комуністів не викликали жодних розбіжностей. За список голосували всі до єдиного делегати з'їзду. На з'їзді не було розмов та й не могло бути в той час — скільки татар чи росіян буде в центральному органі Кримської республіки. З'їзд висловив волю широких мас працюючих всіх національностей, які населяли Крим, й це єднання волі сказалося у виборах КримЦВК'у.

Обранням КримЦВК'у закінчив свою роботу Всекримський установчий з'їзд Рад. 4 дні роботи з'їзду, під час яких була прийнята Конституція К.С.Р.Р., повинні залишити глибокий слід в житті працівників всіх національностей, котрі населяють Крим, й це єднання волі відбилося й на виборах КримЦВК'у. Першому верховному органу КСРР потрібно проробити велику працю, великі труднощі та перепони стоять на шляху. Але єдине можна сказати, що в цієї роботі йому забезпечені співчуття, підтримка та розуміння працюючих мас. Кожний делегат з'їзду поїхав на місце, повіз з собою те пожвавлення та ентузіазм, якими він не міг не зарзитися на з'їзді, що відкрив нову сторінку у житті Криму⁶⁸.

На I-й сесії КримЦВК'у була затверджена президія з 5 чоловік, а також з членів ЦВК створена Рада народних комісарів в кількості 15 чоловік. Головою КримЦВК'у одногосно був обраний Ю. Гавен, а головою КримРНК — С. Саїд-Галіїв. До складу першого уряду Кримської АСРР також увійшли: М. Поляков — заступник голови РНК та нарком внутрішніх справ, П. Бортніков — нарком продовольства, У. Ібраїмов — нарком землеробства, Л. Витхін — голова кримської ради народного господарства (КРНГ), Х. Чапчакчі — нарком охорони здоров'я, Я. Каменський — нарком фінансів, С. Березовський — нарком соціального забезпечення, М. Порецький — нарком юстиції, І. Ібраїмов — нарком РСІ, К. Хамзін — нарком освіти, Баракко — нарком праці, О. Роттенберг — голова Кримської ЧК, М. Бененсон — керівник кримського статистичного бюро, Шмідт — керівник комунгоспом⁶⁹.

Підсумки роботи, котра була проведена протягом 1921 року, були підбиті під час роботи XI з'їзду РКП(б), що відбувся в березні — квітні 1922 р. В звітній доповіді щодо проведеної ЦК РКП(б) протягом року роботи зазначалося: "За минулий рік утворилися на території РСФРР автономні республіки Кримська та Якутська. ...Їх тісний, братерський зв'язок з РСФРР міцно закріплений добровільним союзом та сумісною нерозривною працею"⁷⁰.

Відразу після обрання вищі органи законодавчої, розпорядчої та виконавчої влад Кримської АСРР приступили до роботи. Згідно "Тимчасовому положенню про права та обов'язки Президії КримЦВК'у", від членів президії та його голови Ю. Гавена вимагалось: керувати засіданнями КримЦВК'у, вносити проекти декретів на розгляд сесій КримЦВК'у, вести зносини від ім'я КримЦВК'у, спостерігати за виконанням постанов Всекримського з'їзду рад та КримЦВК'у, вести роботу по інструктажу як центральних, так й місцевих установ, розглядати клопотання

щодо помилування. Між сесіями КримЦВК'у президія мала право: затверджувати постанови РНК, а також при нагоді призупиняти їх дію; переносити ці постанови на вирішення ближчих сесій КримЦВК'у; призначати окремих наркомів, яких висував РНК Кримської АСРР.

Вже наприкінці 1921 — на початку 1922 року президія КримЦВК'у вирішила офіційно врегулювати взаємовідносини з керівними органами РСФРР. З цією метою в Москві було створено “Особливе представництво” Кримської АСРР при Наркомнаці. Згідно постанови КримЦВК'у від 9 лютого 1922 р.) воно складалося з “Ш. Ібрагімова (голова колишньої повноважної комісії ВЦВК по справам Криму), Баліча та Фофанової, додавши їм як секретаря В. Лаврова”⁷¹. Цей орган проіснував в такому вигляді до 1924 р., коли був ліквідований наркомат національностей. Після цього “Особливе представництво” перейшло до ведення ВЦВК РСФРР. Його завданням вважалося вирішувати в урядових органах РСФРР питання господарчого та культурного будівництва Криму. Воно діяло до грудня 1938 року, поки остаточно не було ліквідоване⁷².

Слід також зупинитися ще на одному питанні.

Сучасні дослідники створення Кримської АСРР постійно наштовхуються на одне дуже суттєве питання: на яких засадах створювалася Кримська АСРР — територіальних, національних чи змішаних.

Деякі історики⁷³ стверджують, що основою для майбутньої кримської автономії були рішення політбюро ЦК РКП(Б), і вона проголошувалася на територіальній основі в повній згоді з ленінськими програмовими положеннями щодо обласної (територіальної) автономії.

Інші вважають, що основу для автономії треба шукати в характерних особливостях півострову, й головним чином у багатонаціональному складі його населення. Вони також вважають автономну республіку Криму територіальною, але створеною за національно-територіальною ознакою⁷⁴.

Треті, переважно представники кримськотатарського населення, відстоюють думку, що з урахуванням того, що в Криму мешкало корінне кримськотатарське населення, Кримську АСРР треба вважати автономією, проголошеною на національній основі. На підтвердження своєї позиції прибічники такої точки зору посиляються на політику коренізації владного та управлінського апаратів, котра потім проводилася в республіці протягом 20-х років. Тому

вони вимагають відродження автономії 1921 р., яка, згідно їх думки, була кримськотатарською національною республікою⁷⁵.

Щоб розібратися в сутності даної проблеми, необхідно звернутися до ленінської теорії та практики впровадження її до життя. Необхідність цього обумовлюється також й тим, що радянські республіки в Криму за життя В.Леніна виникали тричі – у березні 1918 р., у квітні 1919 р. та у жовтні 1921 р. Всі вони були створені з ініціативи московського центру. Їх виникненню передувало обговорення цього питання на засіданнях оргбюро, політбюро чи пленумів ЦК РКП(б). Рішення, котрі були прийняті в Москві, впроваджувалися до життя місцевими органами більшовицької влади на півострові. Дуже важливим та показовим є той факт, що у всіх документах, в котрих проголошувалися кримські республіки, питання про принципи їх створення жодним чином не зачіпалися та не роз'яснювалися.

Тому звернемося до ленінського вчення з національного питання та принципів побудови державних формувань, котрі були покладені в основу офіційної теорії та практики більшовицької партії. Але спочатку ми повинні з'ясувати: те, що проголошувалося більшовицькою партією, аж ніяк не впливало на те, що дійсно відбувалося на контрольованих нею територіях.

Спочатку у своїх творах Ленін мало турбувався становищем так званих неросійських народів ("іногородців") у Російській імперії. До національного питання він звернувся лише тоді, коли на порядку денному почали з'являтися факти майбутнього розпаду імперії. Так, у "Проекті програми Російської соціал-демократичної робітничої партії" (1902 р.) він виступив за "визнання права на самовизначення за всіма націями, котрі входять до складу держави"⁷⁶. Але самовизначення націй трактувалось ним як самовизначення пролетаріату кожної нації. Про національну автономію ні тільки Ленін, але й жоден з російських марксистів навіть не думав, а тому все зводилося лише до утвердження політичних і громадянських свобод, рівноправності всіх людей, незалежно від статі, мови, релігії, раси, нації і т.д. Фактично йшлося не про демократичне самовизначення націй, а про рівність пролетаріату всіх націй.

Крім того, В.Ленін по-різному ставився до "іногородців" у Росії та до "іногородців", в зарубіжних країнах. У зверненні "До всіх громадян Росії" він таврував російську монархію "як одну з твердинь реакції в цілому світі", котра "видає себе за захисника свободи і незалежності слов'ян", і "тільки перемога федеративної

республіки на Балканах поряд з перемогою республіки в Росії здатна врятувати мільйони людей від бідувань війни і від мук гніту та експлуатації в так звані “мирні” часи”⁷⁷. Однак він взагалі не ставив питання про перетворення російської монархії в федеративну республіку. У **листі до С. Шаумяна** Ленін написав: “Ми принципово проти федерації — вона послаблює економічний зв’язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитись? Забирайся до диявола, якщо хочеш розірвати економічний зв’язок або, правильніше, якщо гніт і тертя “співжиття” такі, що вони псують і занепащають справу економічного зв’язку. Не хочеш відокремлюватись? Тоді вибач, за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш “право” на федерацію”⁷⁸.

Після 1912 р., Ленін почав виступати за автономію, чого раніше не допускав. До цього він погоджувався лише на самоврядування, але тепер написав: “боятись автономії в Росії... даруйте, це смішно! Це реакційне. Наведіть мені приклад, придумайте приклад, де автономія може стати шкідливою! Не наведете. А вузьке тлумачення: лише самоврядування — в Росії (і в Пруссії) на руку поганій поліцейщині”⁷⁹.

Проте Ленін не визнавав необхідності надання реальних гарантій права. Апелюючи до Шаумяна, він заперечував: “Право на автономію? Знову неправильно. Ми за автономію для всіх частин, ми за право на відокремлення (а не за відокремлення всіх!). Автономія — це наш план устрою демократичної держави. Відокремлення — зовсім не наш план”⁸⁰.

Тобто, як ми бачимо, більшовики були лише за “право на відокремлення”, але проти його реальної реалізації. Так, Ленін заявляв: “Право на самовизначення є виняток з нашого загального засновку централізму”⁸¹. Згодом ці ідеї були цілком реалізовані у політиці більшовиків з національного питання.

Виникає цілком слушне запитання, а для чого тоді більшовицька партія взагалі заявляла про підтримку нею права націй на самовизначення? На це питання можна цілком відповісти словами самого В. Леніна: “Для боротьби з виразкою націоналізму в усіх її формах дуже важливе значення має проповідь права на самовизначення”⁸².

З особливою злістю Ленін накидався на концепцію національно-культурної автономії. Він вважав, що така автономія лише “мертва утопія націоналістичних міщан”, бо вона пов’язана з “вилученням із впровадження держави” питань національної культури, тобто в першу чергу шкільної справи⁸³. Він говорив, що

“треба добиватись злиття всіх дітей всіх національностей в єдиних школах певної місцевості”⁸⁴. Таким чином, ми бачимо, що Ленін категорично заперечував право на національні школи в багатонаціональній Росії. Причини такого ставлення він пояснював у згаданому вже листі до Шаумяна: “...У Росії вже є капіталістична економіка, яка робить російську мову доконечною”⁸⁵.

Напередодні Першої світової війни національне питання вийшло на передній план. Щоб зберегти централізовану державу, більшовики були змушені приділити йому дуже велику увагу. Тому Ленін писав: “Культурно-національна автономія” означає саме найвитонченіший і тому найшкідливіший націоналізм, означає розбещення робітників гаслом національної культури, пропаганду глибоко шкідливого і навіть антидемократичного розподілу шкільної справи за національностями. Одним словом, інтернаціоналізмові пролетаріату ця програма суперечить безперечно, відповідаючи лиш ідеалам націоналістичних міщан”⁸⁶.

Коли політичні обставини сприяли появі нової точки зору Ленін був змушений надавати позитивне вирішення національного питання, цілком заперечуючи свою вчорашню думку. Так, якщо в листі до С.Шаумяна 6 грудня 1913 р. він визнає право націй на самовизначення лише декларативно, то вже 15 грудня навіть наголошує на тому, що розв’язання питання про самовизначення повинно бути справою, котра вирішується “парламентом, сеймом, референдумом меншини, що відокремлюється”⁸⁷. Або якщо в одній статті Ленін писав, що: “заперечення права на відокремлення “грає на руку” найнеосвітнішому великоруському чорносотенному націоналізмові”, то вже в іншій говориться: “для марксиста, при інших рівних умовах, завжди надається перевага великим державам, ніж дрібним”⁸⁸.

Непослідовність Леніна також проявилася і в його ставленні до існування національних держав. Він визнавав національну державу “правилом у досвіді світової історії”, протиставляючи їй національно-культурну автономію. Так, у своїй статті “До питання про національну політику” він писав: “Демократична держава повинна визнати автономію різних областей, особливо областей і округів з різним національним складом населення. Така автономія нітрохи не суперечить демократичному централізмові: навпаки, лише через автономії областей і округів у великій і розмаїтій за національним складом державі можна здійснити дійсно демократичний централізм. Демократична держава безперечно

повинна визнати певну свободу рідних мов і відкинути будь-які привілеї мови над іншою”⁸⁹.

Звертаючись до статей Леніна, котрі були написані до жовтневого перевороту 1917 р. в Росії, ми бачимо повну протилежність тому, що потім побачимо на практиці за часів більшовицького режиму. Щоправда, непослідовність ленінської національної політики яскраво проявлялась ще раніше. Так, у 1913 р. В. Ленін пропонував записати в законі: “Будь-які заходи шкільних рад, що порушують в чому би то не було повну рівноправність націй і мов місцевого населення або пропорційність витрат на культурно-просвітницькі потреби відповідно з часткою національних меншин у населенні, визнаються нечинними і підлягають скасуванню за протестом, котрий управлений заявити будь-який громадянин держави, незалежно від його місця проживання”⁹⁰. Насправді за часів тоталітарного режиму лише одна національна меншина на землях інших народів мала всі гарантії для задоволення культурно-просвітницьких потреб: це — росіяни.

У статті “Про національну гордість великоросів” Ленін критикував царський уряд за пригнічення Польщі і України під гаслом “захисту вітчизни” великоросів. Та дуже скоро він заперечував сам себе, виступаючи проти “міщанського ідеалу федеративних відносин”⁹¹, протиставляючи їм централізацію. Для Леніна ніколи не існувало проблеми державних кордонів, для нього важливішою була “єдність робітників, єдність інтернаціональної класової боротьби пролетаріату”.

Неспівпадання того що Ленін писав у своїх творах, та того що відбувалося в дійсності було основоположною рисою під час всього існування більшовицького режиму. Ця риса Леніна досить чітко виявилася незадовго до більшовицького жовтневого перевороту. 12 травня 1917 р. він писав: “Ми до сепаратистського руху байдужі, нейтральні. Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в тому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба з’їхати з глузду щоби підтримати політику царя Миколи. Так Норвегія відійшла від Швеції... В обох народів, у пролетаріату Норвегії і Швеції зміцнилось довір’я один до одного після відокремлення”⁹².

За кілька місяців до захоплення влади більшовиками їх лідер міг давати прямо протилежні заяви. У травні 1917 р. він писав: “Російський народ, робітники і селяни, не хочуть і не будуть пригнічувати жодного народу; — не хочуть і не будуть насильно

тримати в кордонах Росії жодного неросійського (“невеликоруського”) народу”⁹³. Водночас він заявляв: “Республіка російського (“руського”) народу повинна привертати до себе інші народи або народності не насильством, а винятково добровільною згодою на створення спільної держави”⁹⁴. 17 червня Ленін вже проголошував: “Ми хочемо єдиної і нероздільної республіки російської з твердою владою, але тверда влада дається добровільною згодою народів”⁹⁵. А 22 червня з’являється такий вислів: “Хай Росія буде союзом вільних республік”⁹⁶.

Після захоплення державної влади більшовики під тиском об’єктивних обставин були змушені змінити своє ставлення до федерації. “Декларація прав трудового та експлуатованого народу” проголосила: “Радянська Російська республіка засновується на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік”⁹⁷. З того часу словосполучення “федерація вільних республік” та “федерація вільних націй” вживаються неодноразово.

Проте більшовики та їхній лідер, як і в минулому, вкладають у цілком реальні слова такий зміст, що істину вже роздивитися не можна взагалі.. Через кілька місяців після перевороту Ленін розглядав “федерацію, як перехід до добровільного злиття”, заявляв, що вона є “лише перехідним кроком до справді демократичного централізму”⁹⁸. У “Листі до робітників і селян України щодо перемоги над Денікіним” він висловився відверто: “Ми прагнемо до тісного об’єднання і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку”⁹⁹. Більш ніж відверто Ленін писав: “Ми — противники національної ворожнечі, національних чвар, національної окремішності. Ми — міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до тісного об’єднання і повного злиття робітників і селян всіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку”¹⁰⁰. Таким чином з вищенаведених слів Леніна ми бачимо, що він взагалі хотів би бачити на території всього світу лише “всесвітню Радянську республіку”, звичайно, з центром у Москві. Тобто ми знову повернулися до концепції світового панування, котра була в основі всіх державних будовань, котрі робилися більшовицькою партією.

Якщо простежити всю подальшу діяльність більшовицького уряду Росії після 1917 р., то ми побачимо, що вона була спрямована на відродження імперії, що розвалилася. У доповіді Леніна про партійну програму на VIII з’їзді РКП(б) 19 березня 1919 р. сказано: “Кожна нація повинна отримати право на

самовизначення, і це сприяє самовизначенню трудящих”¹⁰¹. Через два місяці він разом із Сталіним підписав директиву про військову єдність радянських республік, тобто їх повне підпорядкування московському командуванню. У цій директиві наголошувалося, що для успіху у війні доконечною умовою є “єдине командування всіма загонами Червоної Армії і найстрогіша централізація в розпорядженні всіма силами і ресурсами соціалістичних республік, зокрема, всім апаратом військового постачання, а також залізничним транспортом”¹⁰². А 1 червня 1919 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет ВЦВК) видає декрет, що визнає за доконечне “провести тісне об’єднання: 1) військової організації і військового командування, 2) Рад народного господарства, 3) залізничного управління і господарства, 4) фінансів і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму для того, аби керівництво названими галузями народного життя було зосереджене в руках одних колегій”¹⁰³.

Таким чином, ми бачимо, що з усіх праць Леніна можна зробити лише одне, але цілком переконливе твердження — більшовицька партія давала право на існування лише такому способу вирішення національного питання, котре впливало з суто класових позицій.

З правом націй на самовизначення тісно пов’язане питання про автономію. Програмне положення більшовиків щодо неї було вперше сформульоване також Леніним та прийнято на ІЙ з’їзді РСДРП(б) у 1903 р. Воно визначалося таким чином: “Широке місцеве самоуправління: обласне самоуправління тих місцевостей, котрі відрізняються особливими побутовими умовами та складом населення”¹⁰⁴. В подальших численних працях та виступах Ленін торкався питання про конкретні умови створення автономних об’єднань. Так, він писав: “Цілком зрозуміло, що не можна собі уявити сучасну дійсно демократичну державу без надання такої автономії будь-якій області з скільки-небудь суттєвими та побутовими особливостями, з особливим національним складом населення й т.п. Але національний склад населення — один з найважливіших економічних факторів, але не єдиний й не уважніший серед інших. Національний склад поставлений тут поряд із іншими умовами (в першу чергу господарчими, потім побутовими й т.д.), котрі повинні слугувати основою до встановлення нових кордонів”¹⁰⁵.

Як ми бачимо, Ленін не підтримував ідеї створення державних об'єднань лише за національною ознакою. Більш того, він постійно відмічав принципову різницю між автономією національною (висловлюючи своє негативне ставлення до неї) та обласною (територіальною) автономією, котру всіляко підтримував та захищав. При цьому на перший план він завжди ставив інтереси розвитку в країні класової боротьби, й лише з цієї позиції розглядав взагалі значення існування автономних об'єднань. В своїх тезисах з національного питання у 1913 р. В.Ленін писав: "Соціал-демократія відноситься негативно до лозунгу "культурно-національної" (або лише "національної") "автономії" та до проєктів її впровадження, бо цей лозунг безсумнівно суперечить інтернаціоналізму класової боротьби пролетаріату. ...Лозунг національної культури невірний і висловлює лише буржуазну обмеженість розуміння національного питання"¹⁰⁶.

Виходячи з всього вищезазначеного ми можемо зробити чіткий висновок. Оскільки Ленін мав саме безпосереднє відношення до створення кримських радянських республік, немає жодних причин ототожнювати їх з національними об'єднаннями. Ці республіки створювалися в межах Кримського півострову, на якому мешкали представники більш ніж 70 націй та народностей.

Разом з тим немає достатніх причин стверджувати, що кримські республіки створювалися цілком в руслі більшовицьких принципів обласної (територіальної) автономії. Це положення, запропоноване Леніним, повинно було надати більшовицький програмі з національного питання видимість демократичної. Ленін бажав виглядати в очах народних мас послідовним демократом. В дійсності він таким не був, бо дотримувався принципу переваги класової боротьби над всіма іншими. Демократичні цінності, котрі містилися в більшовицьких документах, були покликані до життя з однією-єдиною метою: це був цілковито тактичний хід. Коли поставлену на порядку денному мету більшовики виконували, то цілком свідомо забували про свої програмові твердження. Так само це стосувалося й пункту про територіальну автономію.

В першу чергу це було пов'язане з курсом більшовиків на світову революцію, з їх планами створення єдиної світової соціалістичної республіки. Ідея світової революції сприяла тому, що більшовицька партія, котру очолював Ленін, ставила інтереси класової боротьби пролетаріату на перший план, а все інше (в

тому числі й значення національного питання) нею цілком свідомо принижалося.

Тому ми можемо сказати: створюючи кримські республіки, більшовики керувалися лише бажанням збереження та закріплення власної влади на Кримському півострові. Виконанню цієї меті повинні були сприяти нові державні утворення, котрі з'являлися під час громадянської війни. Вперше такий хід було застосовано у 1918 р., коли зв'язана умовами Брестського мирного договору Росія не мала права відкрито надавати військову допомогу Україні та південним районам, котрі були зайняті німецькими військами. Тому, згідно з пропозицією Леніна, ряд територій (в тому числі й Крим) було виділено зі складу РРСФР, проголошено там самостійні республіки, котрі повинні були складати єдиний фронт оборони. Так з'явилася Республіка Тавриди. В другий раз питання про проголошення республіки в Криму виникло у 1919 р. Велика кількість військ Антанти, котрі розміщувалися в Севастополі, їх дії проти більшовицьких частин спричинили необхідність створення на півострові "буферної" республіки. Не Російська, а Кримська республіка повинна була вести бойові дії та намагатися "звільнити" Кримський півострів від військ Антанти та Добровольчої армії. Також лише тактичними міркуваннями була викликана до життя створена в жовтні 1921 р. Кримська АСРР, котра розглядалася як форпост для проникнення ідеї світової революції на Схід.

Тож ми бачимо, що ні ленінська програма з національного питання з вимогами щодо обласної (територіальної) автономії, ні намагання кримськотатарських лідерів до отримання власної національної автономії при проголошенні жодної з радянських республік в Криму більшовиками до уваги не приймалися.

Виходячи з того, що було сказано вище, маємо повне право зазначити, що створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки викликане зовсім не намаганням московського уряду надати півострову повну самостійність у вирішенні питань свого власного життя. Як й у всіх інших радянських республік, самостійність Кримської АСРР мала суто номінальний характер. Члени уряду автономної республіки, які знаходилися у повній залежності від "цінних вказівок", що надходили з Москви, більшою частиною повинні були лише чітко виконувати всі інструкції, які вони звідти отримували. Тобто ЦК РКП(б) проводив у Криму політику, спрямовану тільки на закріплення свого власного положення.

Декларуючи створення самостійної республіки, більшовицьке керівництво розмірковувало таким чином погасити національно-визвольний рух кримських татар, адже їх національний рух в роки громадянської війни став могутнім фактором суспільно-політичного життя Кримського півострову. Намагання “приборкати” цей небезпечний для існування твердої більшовицької влади на півострові рух, спонукало їх центральний уряд до дій, спрямованих на “загравання” з місцевим корінним населенням. Саме так більшовики намагалися звести нанівець всі здобутки національно-визвольного руху татар Криму. Оманлива видимість того, що їх сподівання на існування власної держави нарешті виконуються, повинна була полегшити процес включення татар до складу прибічників радянської влади. Це, в свою чергу, робило їх апологетами більшовицького режиму.

-
- ¹ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 7. - Арк. 108.
- ² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). - Ф. П. 1. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 5.
- ³ Красный Крым. - 1921. - 23 февраля.
- ⁴ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 3 - 4.
- ⁵ Там само. - Спр. 55. - Арк. 1.
- ⁶ Там само. - Спр. 60. - Арк. 45.
- ⁷ Там само. - Ф.-П. 1188. - Оп. 3. - Спр. 20. - Арк. 152.
- ⁸ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 6.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. - Арк. 6 зв.
- ¹² Крымская АССР (1921 — 1945). / Сост. Ю.И. Горбунов. - Симферополь, 1990. - С. 247 - 248.
- ¹³ ДААРК. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 132. - Арк. 36 - 37.
- ¹⁴ Ленинский сборник. - XXXVII. - М.-Л., ГИЗ, 1970. - С. 300 - 301.
- ¹⁵ В.И. Ленин. Биографическая хроника. - Т. 10. - Январь — Июль 1921 г. - М., 1979. - С. 621.
- ¹⁶ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 53. - Арк. 8.
- ¹⁷ Бикова Т.Б. Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. - Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24 - 25 мая 1996 г. - Симферополь, 1996. - С. 20
- ¹⁸ Очерки истории Крымской областной партийной организации. - Симферополь, 1981. - С. 98.
- ¹⁹ Таблицю взято з кн.: Никольский П.А. Население Крыма. - Симферополь, 1929. - С. 5

-
- ²⁰ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 2.
²¹ Там само. - Спр. 60. - Арк. 62.
²² Там само. - Спр. 48. - Арк. 43.
²³ Там само. - Спр. 60. - Арк. 67.
²⁴ Там само. - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 21. - Арк. 107.
²⁵ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 10.
²⁶ Там само. - Спр. 60. - Арк. 78.
²⁷ Там само.
²⁸ Красный Крым. - 1921.- 18 июня.
²⁹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 11.
³⁰ Красный Крым. - 1921. – 18 июня.
³¹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 11 зв.
³² Там само. - Ф.-П. 150. - Оп. 1. - Спр. 132. - Арк. 37.
³³ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 59. - Арк. 3.
³⁴ Там само. - Спр. 61. - Арк. 51.
³⁵ Там само. - Спр. 55. - Арк. 80.
³⁶ Там само. - Арк. 80 - 85.
³⁷ Там само. - Арк. 85.
³⁸ Красный Крым. - 1921. – 31 августа.
³⁹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 90.
⁴⁰ Там само. - Спр. 48. - Арк. 94.
⁴¹ Там само. - Спр. 55. - Арк. 85 зв. - 91.
⁴² Там само. - Арк. 91.
⁴³ Там само. - Спр. 60. - Арк. 84.
⁴⁴ Там само. - Спр. 55. - Арк. 130.
⁴⁵ Там само. - Спр. 48. - Арк. 111.
⁴⁶ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика. Год 1921-й. - Симферополь, 1992. – С. 28.
⁴⁷ ДААРК. - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 68. - Арк. 293.
⁴⁸ Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 94.
⁴⁹ Там само. - Спр. 64. - Арк. 146.
⁵⁰ Красный Крым. - 1921. – 26 октября.
⁵¹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 61. - Арк. 81.
⁵² Там само. - Спр. 64. - Арк. 230.
⁵³ Красный Крым. - 1921. – 4 ноября.
⁵⁴ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 64. - Арк. 249.
⁵⁵ Красный Крым. - 1921. – 26 октября.
⁵⁶ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 53. - Арк. 40.
⁵⁷ Бюллетень I Всеукраинского учредительного съезда Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Флотских Делегатов. - Симферополь, 1921. - № 4. – 11 ноября. - С. 27.
⁵⁸ ДААРК. - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 68. - Арк. 231 зв.
⁵⁹ Там само. - Арк. 232 зв.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ Там само. - Арк. 231.

-
- ⁶² Там само. - Арк. 231 зв.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. - Арк. 233.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. - Арк. 232.
- ⁶⁸ "Красный Крым". - 1921. - 15 ноября.
- ⁶⁹ Вопросы развития Крыма. / Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. - Вып. 3. - Симферополь, 1996. - С. 82.
- ⁷⁰ XI съезд РКП(б). Март — апрель 1922 г. Стенографический отчёт. - М., 1961. - С. 640.
- ⁷¹ ДААРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 59. - Арк. 103 - 104.
- ⁷² Крымская АССР (1921 — 1945). - С. 21.
- ⁷³ Брошеван В.М. Как была образована Крымская АССР в 1921 г. // Проблемы истории Крыма. - Тезисы доклада научной конференции. - Симферополь, 1991; Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика. Год 1921-й. - Симферополь, 1992; Господаренко Н.М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 1920-е годы. // Крымский архив. - 2000. - № 6.
- ⁷⁴ Петров В.П. К истории образования Крымской АССР в 1921 г. // Вестник: Информационно-методологический бюллетень. - Симферополь, 1989.
- ⁷⁵ Военный Р.М. О праве крымского народа на национальную государственность // Мастерская. - 1991. - 16 мая; Хайрулдинов М.А. К вопросу о государственности крымских татар // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. - Симферополь, 1996.
- ⁷⁶ В.И. Ленин о национальном вопросе и национальной политике. - М., 1989. - С. 28.
- ⁷⁷ Там само. - С. 100.
- ⁷⁸ Там само. - С. 176.
- ⁷⁹ Там само. - С. 175.
- ⁸⁰ Там само. - С. 176.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само. - С. 178.
- ⁸³ Там само. - С. 179.
- ⁸⁴ Там само. - С. 180.
- ⁸⁵ Там само. - С. 175.
- ⁸⁶ Там само. - С. 183.
- ⁸⁷ Там само. - С. 184.
- ⁸⁸ Там само. - С. 185, 186.
- ⁸⁹ Там само. - С. 221.
- ⁹⁰ Там само. - С. 227.

⁹¹ Там само. – С. 229.

⁹² Там само. – С. 417.

⁹³ Там само. – С. 419.

⁹⁴ Там само. – С. 421 – 422.

⁹⁵ Там само. – С. 423.

⁹⁶ Там само. – С. 424.

⁹⁷ Там само. – С. 443.

⁹⁸ Там само. – С. 452, 453.

⁹⁹ Там само. – С. 477.

¹⁰⁰ В.И.Ленин об Украине. – К., 1957. – С. 641 – 642.

¹⁰¹ В.И.Ленин о национальном вопросе и национальной политике. – М., 1989. – С. 465.

¹⁰² Там само. – С. 467 – 468.

¹⁰³ Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик (в документах). – М., 1973. – С. 131 – 132.

¹⁰⁴ КПСС в резолюциях и решениях конференций, пленумов и съездов. - Т. 1. - С. 33

¹⁰⁵ Ленін В. Повн. зібр. тв. – Т. 24. – С. 44 - 49.

¹⁰⁶ Ленін В. Повн. зібр. тв. – Т. 23. – С. 317, 322.